

La fortificació de l'església i el monestir de Sant Miquel de Fluvià en època baixmedieval

Jordi Mota Montserrat^a, Andrea Ferrer Welsch^b, Joan Frigola Torrent^{b*}

^a *Historiador de l'art*

^b *Arqueòlegs*

RESUM

L'església i el monestir de Sant Miquel de Fluvià van ser objecte de dos grans processos de fortificació entre 1389 i 1478 que van transformar la seva fesomia per sempre. L'article posa en relació els resultats de les excavacions realitzades a l'àrea del claustre i les dependències monacals, de la recerca documental i de l'estudi historicoartístic de l'església, per tal de dilucidar, conjuntament i de manera interdisciplinària, les fases d'aquests processos, així com també les destruccions i reconstruccions que van tenir lloc entremig. D'aquesta manera, s'atorga una cronologia als elements arquitectònics que pertanyen a aquest període i que són part ostensible del monument en l'actualitat.

Paraules clau: Monestir, Fluvià, fortificació, armanyaguesos, fossat defensiu, claustre.

The fortification of Sant Miquel de Fluvià church and the monastery in the late medieval period

ABSTRACT

Sant Miquel de Fluvià abbey was fortified twice between 1398 and 1478. Those defensive works deeply changed the appearance of the monument, especially of its church, which, from that moment on, acquired a castle-like aspect. This paper relates the results of the archaeological works carried out in the cloister and the monastic dependences, the documentary research, and the historical and artistic study of the church, in order to determine the chronological phases of the fortifying works, including the destructions and reconstructions that took place in between. Thus, a chronology is established for the architectural elements belonging to the reconstruction period and that nowadays are a conspicuous part of the monument.

Keywords: *Monastery, Fluvià, fortification, Armanyaguesos, defensive moat, cloister.*

* Correspondència: Jordi Mota Montserrat
E-mail: motajordi@gmail.com

UNA FORTIFICACIÓ CONTROVERTIDA

La fortificació del monestir de Sant Miquel de Fluvià ha estat des de sempre un dels esculls per comprendre l'evolució arquitectònica d'aquest monument al llarg de l'edat mitjana. Les dissimilituds formals entre els elements defensius dels seus diferents sectors i la manca de dades documentals que ajudessin a explicar-les han dificultat una resolució concloent quant a la seva cronologia i n'ha alimentat les discrepàncies.

La historiografia ha datat la fortificació de Sant Miquel de Fluvià, alternativament, dels segles XIV i XV. Montsalvatge, seguint les deliberacions de Pi i Margall,¹ va jutjar-la del segle XIV,² segurament perquè va suposar que si fos de la següent centúria estaria adaptada a les armes de foc.³ Del mateix segle, o d'un moment més tardà dins el període baixmedieval, va datar-la també Badia i Homs.⁴ Més recentment, Lluís Buscató, a partir de l'anàlisi de la poliorcètica,⁵ de les dades aportades per la campanya arqueològica de l'any 2003⁶ i de les referències històriques, l'ha situat en el segle XV, després de la Guerra Civil catalana (1462-1472), i, més concretament, en una data immediatament

-
1. PAU PIFERRER I FÀBREGAS; FRANCESC PI I MARGALL, *Cataluña (Recuerdos y Bellezas de España, sus monumentos y sus artes, su naturaleza e historia, II)*, Barcelona, 1884, p. 192.
 2. FRANCESC MONSALVATGE I FOSSAS, *Los monasterios de la diócesis gerundense rectificación ó los abaciologios publicados por el P. Jaime Villanueva en su Viaje literario a las iglesias de España* (Noticias Históricas, XIV), Olot, 1904, p. 113.
 3. Aquesta associació no és pas infal·libre. Si bé és cert que les primeres boques de foc daten de mitjans del segle XIV, les fortificacions van trigar força temps a adaptar-s'hi. Els primers canons empraven encara projectils de pedra, poc efectius i de curt abast, i eren massa pesats per ser traslladats en batalles a camp obert (Lluís CORTADA I COLOMER, *Estructures territorials, urbanisme i arquitectura poliorcètica a la Catalunya preindustrial: de l'antiguitat al segle XVII*, Barcelona, 1998, p. 108-110). Per tant, aquestes noves armes eren utilitzades més per a la defensa que no pas per a l'atac i, en conseqüència, les fortificacions existents fins aleshores continuaven sent vàlides. Les primeres bales de ferro i els canons més lleugers, que canviarien la poliorcètica per sempre, no van expandir-se per Europa fins a la segona meitat del segle XV (*Ibidem*, p. 148-150). No fou fins una mica més tard, a principis del segle XVI, com recorda Buscató evocant el castell de Salses, que apareixen les primeres fortificacions adaptades al nou art. Lluís BUSCATÓ, "Memòria històrica", *Projecte de consolidació de les restes del claustre de Sant Miquel de Fluvià*, 2014, p. 13. Per a una visió general sobre el desenvolupament de la poliorcètica a Catalunya, vegeu l'obra de referència: XAVIER HERNÁNDEZ, *Història militar de Catalunya. La defensa de la terra*, Barcelona, 2007.
 4. JOAN BADIA I HOMS, *L'arquitectura medieval de l'Empordà*, vol. II-B (Alt Empordà), Girona, 1981, p. 291; JOAN BADIA I HOMS; MARIA LLUISA RAMOS, "Sant Miquel de Fluvià", *Catalunya Romànica*, vol. IX, *L'Empordà II*, Barcelona, 1990, p. 816.
 5. LLUÍS BUSCATÓ, *Op. cit.*, p. 13.
 6. L'historiador recorda que el material aparegut quan van quedar al descobert per primera vegada les restes del fossat, a les zones nord i oest de l'església, el situava entre finals del segle XV i inicis del XVI, quan hauria estat amortitzat. CARME MONTALBÁN; MARIBEL FUERTES, "Intervenció arqueològica al voltant de l'església de Sant Miquel de Fluvià (Alt Empordà)", *VII Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, la Bisbal d'Empordà, 2004, p. 521.

posterior al 1477.⁷ Badia i Homs ja havia relacionat el monestir amb la ràtzia feta aquest mateix any per un nombrós contingent francès en diferents poblacions de l'Empordà.⁸ Per una altra banda, i a partir d'evidències arqueològiques trobades en el fossat defensiu a la zona del claustre, treballs precedents i relativament recents van determinar que la fortificació havia estat bastida a finals del segle XIV, amb motiu dels conflictes que enfrontaren Pere III amb el comtat d'Empúries o durant la Guerra dels armanyaguesos, i reutilitzada posteriorment durant la Guerra Civil catalana (1462-1472), o bé en el context immediatament posterior a aquest conflicte, a resultes de les incursions de tropes franceses el 1477.⁹

No obstant els dubtes i les discordances que sempre han existit al voltant de la datació de la fortificació de l'església, podem avançar que totes les aportacions precedents anaven, d'una manera o una altra, ben encaminades; només mancaven les notícies claus que permetessin resoldre l'entrellat. Actualment, i mercès als resultats de les campanyes arqueològiques i l'estudi exhaustiu de la documentació, així com l'anàlisi formal dels elements defensius i la revisió dels treballs precedents, podem assignar una cronologia a les diferents fases que la constitueixen.

7. Buscató defensa que en el context posterior a la Guerra Civil catalana, Sant Miquel esdevingué un punt bàsic per evitar la progressió cap al sud dels invasors francesos i per a controlar les guarnicions que puntualment aquests establiren a llocs com Pontós, Sant Llorenç de la Muga o Vilanova de la Muga. Ara bé, creu que la fortificació de Sant Miquel ha de ser posterior a la ràtzia feta per l'exèrcit francès l'any 1477, ja que pensa que si aleshores la població hagués estat fortificada no hauria estat saquejada tan fàcilment. Lluís BUSCATÓ, *Op. cit.*, p. 16 i 17.

8. Joan BADIA I HOMS, *Op. cit.*, p. 283; Sobre aquesta incursió, vegeu també: Santiago SOBREQÜES I VIDAL; Jaume SOBREQÜES I CALLICÓ, *La guerra civil catalana del segle XIV*, Barcelona, 1973, p. 184.

9. L'estudi de les restes ceràmiques de l'esmentat fossat defensiu va permetre identificar, *grosso modo*, tres grans moments de la vida de l'estructura; el primer d'ells correspon a l'amortització inicial, que degué produir-se no massa temps després de la seva excavació, una vegada esvaïda l'amenaça armanyaguesa. Entre les principals peces localitzades, hom hi destaca una escudella decorada amb un motiu monocrom fet amb manganès, atuells de verd i morat de producció catalana i alguns fragments d'importacions valencianes decorades en blau. Destaca igualment la vora d'una alfàbia –una mena de tenalla o gerra de transport marítim– probablement també de fabricació valenciana. Tot plegat ens situa en una cronologia entre les darreries del segle XIV i les primeres dècades del segle XV.

La manca d'un manteniment regular va fer que al llarg del quatre-cents s'anessin acumulant terres i materials al fons de l'estructura, que a poc a poc s'anà omplint. D'aquest conjunt en sobresurten les peces de vaixel·la valenciana, plats i especialment escudelles, decorades en blau, blau i daurat i reflex metàl·lic, on trobem representats alguns dels motius més característics del període, com l'orla de l'Ave Maria, l'ocell estilitzat o els fons amb retícules o radiats. No fou fins al tercer quart del segle quan s'iniciaren novament obres per recuperar defensivament el fossat, coincidint amb una altra fase d'inestabilitat i estrès bèl·lic al país. Finalment, durant la segona meitat del segle XVI, i una vegada perdudes les necessitats que n'havien motivat la construcció, el fossat fou definitivament reblert. Andrea FERRER. "Intervenció arqueològica al monestir de Sant Miquel de Fluvià (Alt Empordà)", *XIII Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona, Banyoles*, 2016, p. 427-433.

LES EVIDÈNCIES DE DUES FASES DE FORTIFICACIÓ MEDIEVALS

Com hem exposat, l'estudi arqueològic, mitjançant la doble cronologia del fossat, ha permès fins ara determinar que la fortificació del complex va tenir lloc en diverses etapes durant els segles XIV i XV, però no ha establert, atès que les campanyes s'han centrat en el claustre, una cronologia precisa per als elements defensius de les parts altes dels murs de l'església i del campanar (fig.1).

És difícil precisar-la també, al nostre entendre, mitjançant només l'anàlisi formal de la poliorcètica, ja que els merlets amb espitlleres motllurades amb totxanes i teula i garfis per als mantellets, presents als murs nord i est de l'església de Sant Miquel, van ser vigents en ambdós segles XIV i XV.¹⁰ Sí que podem, no obstant això, distingir

Figura 1. Vista general de l'església en què s'aprecia la fortificació dels murs perimetrals i del coronament del campanar. Fotografia: Ajuntament de Sant Miquel de Fluvià.

10. Jordi Bolós MASCLANS, "Els castells a l'edat mitjana", *L'Erol*, núm. 96, 2008, p. 10-17.

clarament a l'església tres tipus de fortificació que atendrien a tres fases diferenciades: una primera composta de merlets amb garfis i espitlleres obrades amb pedres i maons, present a la cara nord i sobre la capçalera; una segona, bastida amb carreus ben escairats i que acull amples sageteres, maticans i corseres, visible a la part alta del campanar (més un maticà a la façana), i una darrera obra amb pedruscall i sobretot còdols de riu, i constituïda per senzills merlets sense sageteres ni garfis, que s'estén sobre els murs a la banda de migdia. Hom podria objectar que els merlets de la cara nord estan obrats de manera diferent que els de la capçalera, ja que els primers estan fets de pedruscall i morter, mentre que els segons són de tàpia. Però les espitlleres dels dos flancs són iguals i estan modelades amb idèntics maons. L'ús de la tàpia al sector nord podria respondre simplement a la urgència i al fet de tractar-se d'un mur recte, a diferència del de llevant, que fa corba. Tanmateix, com conclourem, podria ser també que els merlets encofrats haguessin estat reconstruïts en un moment proper, no massa posterior, als seus semblants de llevant.

Atenent a la documentació escrita, una de les informacions que resulta clau per poder assignar una cronologia als diferents elements defensius de Sant Miquel procedeix del dossier de la restauració de l'església, dirigida per l'arquitecte Agustí Borrell entre els anys 1942 i 1945.¹¹ En tres de les cartes que mossèn Johé, rector de la parròquia, envia a l'arquitecte barceloní per informar-lo del desenvolupament de les obres, li comunica que en aixecar l'arrebossat dels murs han descobert paraments que estan realitzats amb maçoneria de maons i còdols i no amb el carreuat original, cosa que els ha deixat perplexos i que indica que aquestes parts van ser en algun moment reconstruïdes.¹² Johé especifica que es tracta de la volta de la nau central,¹³ incloent-hi els dos primers arcs faixons, que són de maons,¹⁴ i de la paret esquerra d'aquesta.¹⁵ En aquest darrer mur, a més, i a diferència del de la dreta, en el qual hi han descobert, explica Johé, dues finestres amagades, hi han trobat que les finestres eren només començades. En algun moment, doncs, el mur septentrional de la nau central va ser aixecat de nou sense refer-ne les antigues obertures. Les úniques parts de la volta que són de pedra treballada, diu el mossèn, són el tercer arc faixó i el tram, contigu a aquest, del creuer.¹⁶

11. Arxiu Borrell Jover, I-003, Sant Miquel de Fluvià.

12. Són les cartes de Johé a Borrell de 29/10/1943, 7/12/1943 i de 29/12/1943. *Ibidem*, *Cartas Rector y Agustín*.

13. Carta de Johé a Borrell de 29/10/1943.

14. Carta de Johé a Borrell de 7/12/1943.

15. És segur que es tracta de la septentrional, ja que diu: "*Debo también comunicarle que hemos empezado el revoco de las paredes y la nave central entrando a la derecha han aparecido dos ventanales y en la izquierda solo sus empezados*". *Ídem*.

16. Carta de Johé a Borrell de 7/12/1943.

Davant d'aquestes irregularitats, l'arquitecte Agustí Borrell va decidir, amb esperit *violetià*, restaurar completament el mur nord, refent-lo amb pedra, i obrir de nou les dues finestres a partir de les corresponents del mur sud.¹⁷ La intervenció és avui dia inapreciable, ja que el mur refet correspon perfectament amb l'original del sud.

Atès que tant la volta central com el mur esquerre de la nau estaven refets amb materials menors, cal pensar que tots dos elements van ser reconstruïts a raó d'un fet destructiu unitari.

L'única destrucció massiva de l'església de la qual tenim constància és l'ocorreguda l'any 1390, durant la Guerra dels armanyaguesos (1389-1391). Ara sabem que en la fase inicial d'aquest conflicte, en què l'Empordà va ser ocupat violentament per part de l'exèrcit mercenari del comte Joan III d'Armanyac, va tenir lloc a Sant Miquel de Fluvià una batalla devastadora. El seu hospital va ser saquejat, i part de l'església i el monestir, destruïts. L'any 1402 el bisbe oferia la remissió de culpes a tots aquells que contribuïssin amb almoines a la rehabilitació de l'hospital d'orfes i pelegrins de Sant Miquel de Fluvià, que pels "*piteus fuit depredatu et destructu*".¹⁸

Quant a l'església, ja va ser anunciat, ara fa un temps, que el 8 d'abril de 1390 Joan Ripoll, porcioner de Sant Miquel de Fluvià, havia obtingut llicència d'absència per ser l'església del monestir destruïda pels armanyaguesos.¹⁹

Això ens duu a pensar que va ser l'any 1390 quan va caure la volta de la nau central i el mur septentrional d'aquesta, juntament amb el seu punt de suport més a l'oest: la part superior-central de la façana; la seva posterior reconstrucció és encara apreciable al frontis actual, on s'evidencia un canvi de carreuat en forma de V.²⁰

És molt probable que alguns dels projectils de pedra trobats durant els treballs arqueològics i la restauració del claustre, idonis per a perforar edificacions defensives, fossin els culpables del col·lapse. També ho és que els desperfectes que presenten els tres capitells de la banda septentrional de la nau (els únics de l'església que en tenen), a tocar de l'arrencada de la volta, es deguin a impactes de bala i a una violenta caiguda amb la resta d'estructures.

Fins a la defallida del 1390, l'església hauria presentat un aspecte exterior escalat, d'origen romànic, en el qual la nau central, de força més alçada que les laterals, estaria coberta per una volta de mig canó feta de pedra. N'és testimoni el tram del

17. En deixa constància Johé en una altra carta, en la qual explica també que els manobres han decidit treballar gratuïtament dos dies, ja que no estava previst econòmicament, per tal de poder-ho fer. Carta de Johé a Borrell de 23/2/1944. *Ibidem*.

18. Arxiu Diocesà de Girona, Llibre Q-2 (1388-1410), f. 61v.

19. ADG, Lletres, U-79, f. 16. (Segons l'ADG, f.6). Andrea FERRER, *Op. cit.*

20. La façana exhibeix carreus de pedra sorrenca de color ocre als costats i zones inferiors, i de pedra volcànica grisa de la pedrera de Vilacolum –concretament traquita– a la zona central i a parts superiors.

creuer, conservat intacte. Les dues finestres que s'obrien a ambdues bandes de la nau central, anàlogues a les actuals, es projectaven a l'exterior per sobre de les naus laterals i entregaven la llum que rebien, així, a l'interior del temple. Feien exactament el mateix les dues finestres que, una per banda, hi havia en els murs de ponent del transsepte. Era una església, doncs, molt més lluminosa que l'actual; encara no havia tingut lloc l'emmurallament que ocultaria totes aquestes finestres i les subordinaria a la penombra de les golfes.

LA FORTIFICACIÓ DEL SEGLE XIV

La primera fortificació va tenir lloc amb motiu de la Guerra dels armanyaguesos (1389-1391). Com han certificat les excavacions, a finals del segle XIV va ser obert un primer fossat defensiu al voltant de l'església. La intervenció arqueològica de l'any 2003 va posar al descobert l'escarpa del fossat que resta consolidada i visible a dia d'avui. Tot i que, com veurem, l'escarpa construïda a partir d'un aplacat de rierencs correspon a una reforma posterior, el fossat primigeni devia prendre la mateixa trajectòria. Així doncs, es trobava situat de forma paral·lela a uns 4 metres de la façana de l'església i girava fins a perdre's a l'angle nord-est del campanar.²¹ A falta d'una intervenció arqueològica en extensió, els treballs del 2003 no van poder determinar les dimensions reals del fossat –com per exemple la contraescarpa– ni el seu traçat complet. Pel que fa a la banda oriental del temple, tot fa pensar que el fossat defensiu també hauria protegit la zona de la capçalera de l'església, però no es va poder constatar si el mur seguia més enllà del cloquer, ans al contrari, es va poder documentar que aquest es trobava tallat de forma sobtada.²²

Dels resultats dels treballs arqueològics del 2003, es va presuposar que l'estructura defensiva es dirigiria cap al sud, per tal d'incloure i protegir tot el clos monàstic. Aquesta hipòtesi es va veure superada durant les intervencions arqueològiques a la zona del claustre, repeses a partir del 2010, ja que es va poder documentar que el fossat es trobava paral·lel a tota la façana sud de l'església i que la seva construcció havia ocasionat el desmantellament del claustre del monestir en tota la seva llargada est-oest (fig. 2). A més a més, durant els treballs arqueològics situats a l'angle del fossat, quan aquest pren la direcció vers l'est, es va poder documentar la contraescarpa del fossat retallada a l'argila natural del subsol. Per tant, les dades apunten que quan s'esdevingué la reforma de l'escarpa, el fons i la contraescarpa restaren retallats al subsol natural tal com es va construir en la seva forma inicial.

21. Ajuntament de Sant Miquel de Fluvià. Carme MONTALBAN, *Memòria tècnica de les excavacions arqueològiques al Monestir de Sant Miquel de Fluvià, març-juny 2003*, juny de 2004, p. 23-24.

22. *Ibidem*.

Figura 2. Vista general del claustre. Al refector, s'observen les lloses del paviment ennegrides per l'incendi del segle xv i l'estructura de quart de cercle a l'angle sud-oest.

La singularitat de la construcció del fossat a la banda de migdia rau en el fet que aquesta aprofita l'obra existent –com el mur del podi nord del claustre, que transcorre a dos metres i mig paral·lel a la façana de l'església–, i el combina amb la construcció de nous murs per així guanyar, probablement, temps i esforços. En aquesta banda, el fossat està directament retallat al sòl geològic i presenta una forma de U, amb una disposició, com dèiem, paral·lela a la façana sud de l'església. L'amplada oscil·la entre els 3,5 i els 4,5 metres i la profunditat màxima assoleix els 2,5 metres. No es localitza en la construcció defensiva primigènica una estructura obrada, sinó que tot el vall es troba retallat a les argiles naturals.

No podem dubtar que l'obertura d'un fossat que sacrificava les dependències monacals va anar acompanyada de la fortificació dels murs. Tampoc que el complex va tractar de repel·lir l'atac de l'exèrcit mercenari de Joan III d'Armanyac, ja que les destruccions patides del conjunt, perfectament documentades, només s'expliquen pel fet que aquest hagués oposat resistència.

La Guerra dels armanyaquesos va ser un conflicte relativament curt que va enfrontar el comte-rei Joan el Caçador amb el seu sogre i també comte, Joan III d'Armanyac, que reclamava per a ell la corona de Mallorca. Prèviament a l'esclat de la guerra, el comte francès ja havia amenaçat l'any 1388 d'envair Catalunya si no se satisfien, com a mínim, les seves exigències econòmiques. Davant la negativa catalana, el seu exèrcit mercenari, comandat per Bernard d'Armanyac, germà del comte, va entrar finalment al Rosselló l'any 1389, obrint-se pas després per l'Empordà i ocupant, saquejant i destruint amb gran violència els territoris conquerits. Davant l'horror que assolava el país, la resposta de Joan I no va ser menys brutal; va ordenar que tots els presoners armanyaquesos fossin tractats com a lladres i, per tant, se'ls donés mort o se'ls vengués com a esclaus. Fins i tot va ordenar a l'infant Martí que anul·lés la prohibició que aquest havia fet als almogàvers de no degollar els captius.²³ Aquest és només un exemple representatiu que la guerra, tot i que curta, va ser molt cruenta i atroç. Un atac abassegador en el qual es va fer necessari invertir tots els recursos humans i materials per mirar de sufocar la invasió d'un enemic ben armat, sanguinari i absolutament determinat a arribar fins al final.

Una mirada a la topografia dels enfrontaments evidencia que una línia defensiva per evitar la progressió dels francesos cap a Girona va ser establerta a la ribera del Fluvià, tal com ha estat en tantes altres guerres. A Besalú²⁴ i Bàscara van tenir lloc importants i decisives batalles. No ens ha d'estranyar, per tant, i a la vista de les notícies que tenim, que una de les places fortes d'aquesta línia de contenció fos precisament Sant Miquel de Fluvià, població de pas cap al sud que disposava aleshores d'un pont per a travessar el riu.²⁵

23. Maria Teresa FERRER I MALLOL, "La projecció de la corona catalanoaragonesa a la segona meitat del segle XIV", a Francesc Eiximenis (c. 1330-1409). *El context i l'obra d'un gran pensador català medieval*, Barcelona, 2015, p. 61.

24. En previsió d'un possible atac armanyaquès, els jurats de la vila de Besalú es van reunir d'urgència el 28 de novembre de 1389 i van acordar reforçar les muralles, a més de fornir-se de bombardes i ballestes de torn. Jordi SAGRERA, *Les muralles de Besalú. Restitució cartogràfica*, Ajuntament de Besalú, 2010, p. 13. La invasió i planificació valgueren la pena, ja que a inicis de 1390 les tropes franceses van arribar a posar setge a l'antiga capital comtal, que va ser defensada amb èxit per Bernat IV de Cabrera, vescomte de Bas. Repel·lits els assaltants, aquests es van replegar a l'Empordà, on foren novament derrotats per Bernat IV en la cèlebre batalla de Navata. Francesc MONSALVATGE I FOSSAS, *Notícies Històriques. Besalú, su historia, sus condes, su obispado y sus monumentos*, vol. I, Olot, 1889, p. 197-198. Josep Maria SOLÀ-MORALES, *Construcció, reconstrucció i reformes del Pont Romànic de Besalú*, Olot, 1971, p. 7.

25. Una làpida gòtica que es troba a l'església, en el descans entre els dos trams d'escales que pugen cap al cor, commemora l'inici de les obres, l'any 1315, d'un pont. Tremoleda, Cobos i Vega la van transcriure: "En nom del fil de la Verge Maria, comens/aren los promes (=prohombres) de Se(n) Michel de Fluvià / a la obra del po(n)t en l'an de MCCCXV. El no/ble en Malgauli, comte d'Empúries, ab gr/an professó, posà la primera pedra, sexto id(us) / aug(usti) (=8 d'agost). Digaus pels be(n) faytós Pat(er) N(oste) e Ave Maria". Antoni COBOS; Joaquim TREMOLEDA; Salvador VEGA, *L'Epigrafia Medieval dels Comtats Gironins II. El comtat d'Empúries*, Figueres, 2010, p.140-141.

Passada la primera onada d'atacs i amb el conflicte encara no resolt, les autoritats del país es van preparar per fer front a una possible nova escomesa. L'encarregat de preparar la defensa preventiva de l'Empordà davant la persistent amenaça armanaguesa va ser Berenguer de Cruïlles. Nomenat capità de la ciutat i bisbat de Girona, l'estiu de 1390 va recórrer el territori supervisant l'estat de les fortificacions i donant instruccions que caldria complir en cas que l'enemic tornés a travessar la frontera.²⁶ Malauradament, no disposem de cap document que ens parli del seu pas (ni del de cap altre capità) per Sant Miquel de Fluvià, però l'informe conservat a Sant Feliu de Guíxols, que recull les deliberacions i els manaments de Berenguer sobre la fortificació d'aquesta població, ens revela els criteris establerts per les autoritats militars i ens permet entendre millor les directrius que devien regir la fortificació de Sant Miquel, feta uns mesos abans. En el document, el capità posa especial èmfasi que s'acabin els fossats de la vila i mana que s'enderroquin les cases adossades a les muralles per tal d'alliberar espai al voltant d'aquestes. El motiu, com destaca Marc Auladell, és que les edificacions adjacents als murs facilitaven la penetració de l'enemic i dificultaven la seva defensa des de l'interior.²⁷ Però Cruïlles va més enllà; fa constar que cal també demolir la capella de Sant Nicolau, cosa que no s'acabà de fer, i tots els habitatges compresos entre aquesta i la torre d'en Reyes, així com els situats al voltant d'aquesta, igualment que ha de ser derruït el celler del monestir i totes les cases que hi són annexes.²⁸ Parlem, doncs, d'una fortificació general que incloïa demolicions massives que calia fer, pel que sembla, sense miraments i en vies a un bé major. Les directrius donades a Sant Feliu, allunyades però extrapolables a Sant Miquel de Fluvià, ens donen una idea de la gravetat de la situació i ens ajuden a entendre per què l'excavació del fossat defensiu va demolar mig claustre i algunes dependències del monestir: sota el perill imminent, el recinte va ser subordinat totalment a la lògica poliorcètica i a l'esforç de guerra.

Al mateix temps que s'obria el fossat al voltant de l'església de Sant Miquel, els murs de l'edifici van ser sobrealçats uns quants metres per sobre de les teulades i s'hi van bastir a les parts altes merlets dotats d'espitlleres i garfis per als mantellets. En alçar els murs perimetrals, es van generar uns terrabastalls o unes golfes sobre de les naus laterals. Vet aquí una prova del que diem: l'alçament dels murs i la conseqüent existència dels terrabastalls ja abans de la destrucció del 1390 és l'únic que explicaria que en aixecar de nou el mur esquerre de la nau central, després de la caiguda, les dues finestres d'aquest, que haguessin resultat inútils, alhora que invisibles des de fora, no es refessin. A més a més, per instal·lar les cobertes dels terrabastalls van ser reaprofitats elements desmantellats del monestir; una de les

26. Marc AULADELL AGULLÓ, "Torres, muralles i fossats. El sistema defensiu medieval de Sant Feliu de Guíxols (s. XIV-XV)", *Institut d'Estudis del Baix Empordà*, 2013. Núm. 32, p. 218.

27. *Ibidem*, p. 220.

28. *Ídem*.

peces emprades com a permòdols de sosteniment de les bigues és clarament, per mesures i material, una columna del claustre (fig. 3). Els terrabastalls permetien als soldats resguardar-se i disparar, a través d'espitlleres, des d'aquests; encara són visibles a la part exterior del mur septentrional, incorporades al parament i situades tot just sobre el nivell de la coberta de la nau lateral, les restes d'unes antigues sageteres motllurades amb pedra (fig. 4). No hi ha dubte que es tracta d'aquesta classe d'elements defensius, ja que es troben situades a una distància regular una de l'altra. El mateix sistema el trobem representat a la zona de la capçalera, on la línia de merlets es combina, en un registre inferior, amb espitlleres situades a tocar de les cobertes. Pel que fa a la banda meridional de l'església, no hi trobem restes anàlogues; potser van ser destruïdes, corrent la mateixa sort que d'altres estructures.

Certs elements trobats a l'àrea claustral semblen indicar que és molt possible que en aquest moment la primera línia defensiva de la banda de migdia del complex se situés en els murs perimetrals del monestir. A l'interior de la fortificació d'aquest costat, per tant, haurien quedat incloses les dependències monàstiques, conservant eixides només les de més al sud, així com les restes del claustre, malmès pel fossat que el travessava i que assegurava un marge arrasat al voltant de l'església. Es tracta d'una configuració del tot lògica des del punt de vista militar: com ja hem vist en el cas de Sant Feliu de Guíxols, deixar a l'abast de l'enemic edificacions massa

Figura 3. Columna del claustre instal·lada com a permòdol d'una antiga teulada a les golfes nord.

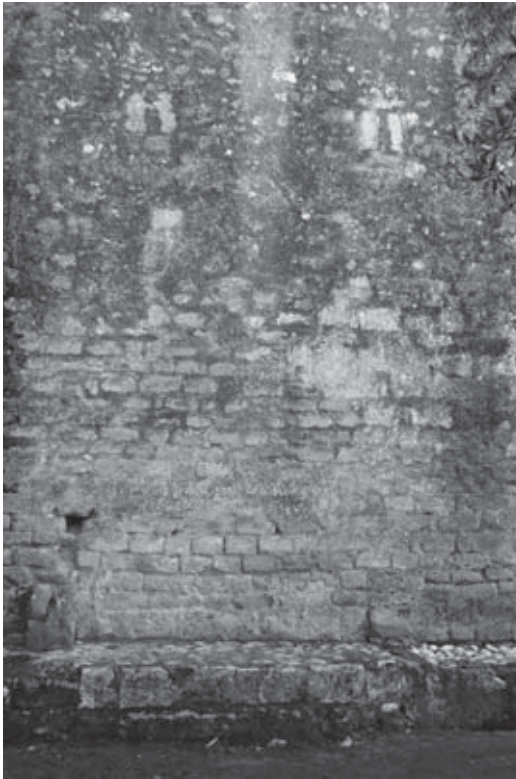

Figura 4. Restes de sageteres visibles al mur septentrional de l'església.

properes a l'església fortificada hauria estat considerat una imprudència, ja que hauria proporcionat als assetjants estructures on parapetar-se i fer-se forts. El més adequat, en conseqüència, era ampliar el cinturó defensiu fins als robustos murs de clausura, preparant-los millor per a la defensa, i fer passar el fossat als peus de l'església com a segona línia defensiva, per si de cas la primera fallava i l'enemic aconseguia penetrar en el complex monàstic. Sembla una evidència d'això l'espitllera que resta inserida en el mur oriental de l'àmbit adossat a migdia de la sala capitular; un edifici bastit en un moment imprecís de la baixa edat mitjana, versemblantment entre els segles XIII i XIV, i que hem de relacionar amb alguna funció monacal no definida, potser un espai de treball o magatzem. La sagetera en qüestió, de planta trapezoïdal, avui molt malmesa i delimitada per rajoles tant a la base com als laterals, va ser habilitada en el mur en un moment que creiem contemporani a la resta d'obres de fortificació de la fi del tres-cents.

Una altra prova de la tesi que plantegem sobre el perímetre defensiu del complex són els dos murs que cloïen el tram sud del fossat a banda i banda, contemporanis a aquest –almenys la seva part inferior– i que es troben precisament en la intersecció del vall amb els límits originals del recinte monacal. Aquests murs,

descoberts durant les excavacions de 2012-2014, separaven internament el fossat, dividint-lo en dos sectors aïllats: el sud, que travessa el conjunt claustral, i la resta de traçat, ja extramurs, que encerclava l'església per les bandes oest, nord i est. L'objectiu dels dos murs trobats al fossat no pot ser un altre que el d'impedir que els assaltants trobessin en aquest una via d'entrada directa a les dependències monacals que, com hem dit, formarien part integrant del conjunt fortificat. És a dir, calia assegurar el confinament total del complex, segellant els dos punts dels murs perimetrals del monestir que havien estat travessats en obrir el fossat. La solució, per tant, passava per reforçar aquests traçats dels murs de tancament, però ara a una cota de fonamentació molt més baixa i adaptant-los a la morfologia del vall defensiu. Per fer-ho, van ser aprofitats els carreus resultants del desmantellament de les estructures claustrals, i a la part inferior se'ls va deixar una obertura de desguàs d'aigua per evitar, així, el sempre problemàtic entollament en cas de pluges abundants. Curiosament, i com es pot copsar a simple vista, ambdós murs presenten una refeta superior, com si haguessin estat desmuntats i tornats a completar en un moment més tardà; reformes que tal vegada podrien coincidir amb la millora defensiva del conjunt esdevinguda, com veurem, el 1477-1478.

LES DESTRUCCIONS I SUBSEGÜENTS RECONSTRUCCIONS

Malgrat la seva sofisticada fortificació, i com ja hem exposat anteriorment, el complex monàstic va ser atacat i parcialment destruït. Pel que fa a l'església, van col·lapsar la volta de la nau central, més el mur esquerre d'aquesta, i la façana. El fet que el mur esquerre de la nau central caigués però la fortificació nord, que el cobria, es mantingués dempeus, indicaria que els projectils van ser disparats amb trabuquets, sent llençats a gran alçada i caient de manera molt vertical. Tanmateix, i com ja hem suggerit anteriorment, no volem descartar del tot la possibilitat que la part d'aquesta murada nord que és feta de tàpia (zona superior i merlets, menys el que està a tocar de la façana) també caigués i fos refeta amb aquesta tècnica poc després, reconfigurant igualment els merlets amb espitlleres de pedra i maons.

És molt possible que el flanc meridional de l'església es veiés també greument afectat; és l'únic costat de l'edifici que no conserva la fortificació medieval. Hi trobem, en canvi, una filera de merlets, obrats majoritàriament amb còdols de riu, que semblen pertànyer a un moment molt més avançat, segurament de la Guerra gran (1793-1795) o de la Guerra del francès (1808-1814).

El pas dels armanyaquesos també es fa palès a l'àmbit claustral, on sembla que els atacants van vèncer les defenses, aconseguint penetrar a les dependències. N'és testimoni l'esvoranc d'uns cinc metres d'amplada obert a la paret sud de les estances, just al punt d'unió entre la sala capitular i el refetor. Arran d'aquest esfondrament sobtat, diversos murs i paviments van resultar danyats, així com també l'edifici annexat al migjorn de la sala capitular, que no sembla que mai arribés a ser reconstruït. Tot i que no ha estat possible datar amb precisió aquesta

destrucció, més enllà de situar-la entre finals del segle XIV i la primera meitat del XV, hem de descartar que pogués ser a causa dels efectes dels sismes de 1427-1428. En primer lloc, perquè cap visita pastoral ni document que coneguem fa esment de desperfectes causats pels terratrèmols a Sant Miquel –ni a l'abadia ni al poble–, i més quan aquests danys, en el cas d'haver-se produït, haguessin estat reportats per les autoritats religioses o civils competents, com era habitual. I en segon lloc, perquè es tracta d'una destrucció important però focalitzada en un punt; no es detecten danys estructurals al monestir ni enrunaments generals, compatibles amb un terratrèmol, sinó un esfondrament parcial i localitzat fet amb la intenció d'entrar a l'interior del recinte. No sabem si l'esvoranc va resultar de l'impacte d'un projectil o si es va practicar amb mètodes més rudimentaris. En qualsevol cas, la seva vinculació amb l'atac armanyaguès ens sembla del tot coherent.

Un cop passat el perill armanyaguès, alguns dels desperfectes a l'àrea monacal van ser reparats. L'esbornac va ser tapat amb un mur de factura senzilla i poc acurada, mentre que a l'interior del refetor i de la sala capitular –estances que, recordem, havien perdut part de l'enllosat– es va aportar terra fins a tornar a igualar el nivell de circulació. L'excavació d'un d'aquests estrats, formats per terra i runa, ha proporcionat també nombrosos fragments abocats de pintura mural, de colors diversos (verd, ocre, vermell, blau, negre...), que bé haurien pogut procedir d'algun pany ensorrat de l'església o fins i tot d'alguna sala noble del claustre. Aquestes reparacions, per bé que menors, denoten la intenció de continuar usant les estances claustrals que encara quedaven dempeus, no sabem si per part de la mateixa comunitat.

De la mateixa manera, les parts afectades de l'església van ser també reconstruïdes. Entre elles, la façana, que va ser remuntada de nou emprant carreuat de Vilacolum. Va fer-se d'una sola vegada, ja que no s'hi aprecien senyals de fases intermèdies, i en tota la seva alçada actual. El motiu d'això és una altra prova que la fortificació ja existia: calia igualar en alçada el frontis amb les cantonades i els murs laterals, ja aleshores sobrealçats. És a dir, retornar l'església a la seva forma fortificada; al seu aspecte immediatament anterior a la destrucció. La nova façana va ser rematada amb una cornisa recta. És possible que prèviament fos fortificada a imatge de la resta de murades de l'església, amb merlets amb espitlleres de maó, garfis, etc.

El matacà que avui descansa sobre la façana ha de ser, òbviament, posterior a la caiguda d'aquesta i, per tant, igualment posterior a la Guerra dels armanyaguesos. Les similituds que l'uneixen als matacans del campanar ens duen a pensar que hauria estat instal·lat quan la torre va ser sobrealçada per afegir-hi els elements defensius que avui són visibles. Per tant, això s'hauria d'haver produït, per força, després de la destrucció del 1390. El més probable, com exposarem més endavant, és que tingués lloc a finals del segle XV, quan l'església i el campanar van ser reutilitzats com a fortalesa defensiva, com a mínim des del 1478, sent-ne el capità

Alfonso Poblet: "*Alfonso Poblet Capitaneo turris et fortalicii dicti monasterii*".²⁹ Segurament, arran de la ja citada ràtzia que va patir la població l'any anterior per part d'un nombrós contingent francès.

Després de la Guerra dels armanyaguesos, va ser també aixecada de nou, amb materials menors, la volta de la nau central de l'església, aquesta vegada de manera apuntada.³⁰ Abans, però, va haver de ser bastit el mur esquerre d'aquesta, remuntant-hi les columnes adossades i els capitells malmesos. No podem precisar amb exactitud quan va tenir lloc aquesta reconstrucció, però ens hi podem aproximar. L'any 1421, el bisbe Andreu Bertran ordenava que abans de quatre anys es cobris adequadament l'església sota pena d'interdicte, és a dir, de prohibir-hi l'entrada: "*Item ordinavit quod ecclesia cohoperiatur, ut decet, hinc ad quator annos sub pena interdictus ingressum ecclesie*".³¹ Es tractava d'un termini extraordinari, tenint en compte els atorgats pel mateix bisbe per acomplir els manaments, que habitualment eren de com a màxim un o dos anys,³² el qual suggeriria que l'obra de la coberta requeria temps i esforços i que, per tant, estava per fer. Si, efectivament, es tractés de la reconstrucció, això ens donaria un rang cronològic aproximat per al bastiment de la volta d'entre el 1421 i el 1425. En tot cas, un de més segur seria el comprès entre el 1421 i el 1440, ja que aquest darrer any el bisbe Bernat de Pau visitava el monestir i, entre altres disposicions, ordenava que s'adaptés i s'operés al teulat de l'església de manera que no plogués sobre la volta d'aquesta: "*Etiam visitando ordinavit quod copertura siue tablatum dicte ecclesie aptetur et operetur taliter ut volta ipsius ecclesie non depluatur. Fiat ad festum Omnium Sanctorum proxime venturo sub pena interdicti*".³³ El breu termini

29. ADG, P-27, f. 8. Aquesta visita pastoral de l'any 1478 fa referència a: "*Alfonso Poblet Capitaneo turris et fortalicii dicti monasterii*".

30. Va ser Pella i Forgas el primer que, observant que els sectors tenien diferent grau d'apuntament, els va datar de segles diferents. En concret, va datar el segon sector del segle XIII i el primer, sobre el cor i més apuntat, del XIV. Josep PELLA I FORGAS, *Historia del Ampurdán. Estudio de la civilización en las comarcas del noreste de Cataluña*, Barcelona, 1980 (1882), p. 400. Començava així la tradició historiogràfica que relacionava cada sector de la volta amb un període diferent en funció als diferents graus d'apuntament. Montsalvatge en va ser un dels continuadors: Francesc MONTSALVATGE I FOSSAS, *Monasterio de San Martín de Canigó (Noticias Históricas, IX)*, Olot, 1899, p. 47; així com també Puig i Cadafalch a: Josep PUIG I CADAVALCH; Antoni FALGUERA I SIVILLA; Josep GODAY I CASALS, *L'arquitectura romànica a Catalunya*, Barcelona, vol. 2, 1911, p. 212. Homs, per la seva banda, va situar la reconstrucció de la volta en el segle XVI, jutjant-la motivada per una suposada destrucció, cal pensar, durant la Guerra Civil catalana, a: Joan BADIA I HOMES, *Op. cit.*, p. 284. i a: Joan BADIA I HOMES; Maria Lluïsa RAMOS, *Op. cit.*, p. 819. Mercès a les notícies que ara exposem, hem de pensar que els diferents graus d'apuntament que presenten els tres sectors de la nau responen senzillament a l'objectiu d'augmentar progressivament l'apuntament a partir del canó de mig punt del creuer, harmonitzant d'aquesta manera el nou tram amb el romànic original.

31. ADG, P16, 374v. Agraïm a la Dra. Francesca Español que contrastés la transcripció d'aquest fragment.

32. Vegeu Imma PUIG I ALEU, *Una visita pastoral al Baix Empordà als anys 1420-1423, Estudis*, núm. 34, Barcelona, 2006.

33. ADG, P-22, f. 30v. Agraïm a Elvis Mallorquí la seva col·laboració en la traducció del fragment.

atorgat, tot just de deu mesos, i la mateixa naturalesa del manament, atesten que aleshores la volta era ja bastida.

Malgrat que sembla que la reeixida de la volta es va fer esperar, l'església tampoc no devia quedar massa temps al descobert. L'any 1401 la universitat de Sant Miquel de Fluvià ja havia decidit encarregar a l'eminent pintor Lluís Borrassà un nou retaule dedicat a Sant Miquel,³⁴ que fou instal·lat a l'església el 1408,³⁵ la qual cosa voldria dir que el temple, o bona part d'aquest, era ja aleshores aixoplugat, com a mínim, de manera provisional. És molt probable que s'instal·lés la coberta de fusta a l'espera de poder tancar-la amb una volta, com era habitual. De totes maneres, el que és segur és que el mur esquerre de la nau central va haver de ser aixecat ben aviat, atès que caldria anivellar-lo al costat dret per poder-hi descansar, sobre tots dos, la nova teulada. És per aquest motiu que abans hem fixat l'any 1408 com a data límit per al mur perimetral de tàpia, que està directament relacionat amb les golfes i amb el descart de les finestres en el mur septentrional de la nau central.

Això no obstant, no podem obviar que la destrucció de 1390 devia també afectar greument el paviment de l'església, sobre el qual haurien impactat projectils i grans i pesades quantitats de runa, entre capitells, la volta i panys de paret, els quals, caiguts a gran alçada, devien trencar-lo i foradar-lo, malmetent-lo irremeiablement. El més lògic seria pensar que la necessitat de facilitar la circulació en el temple n'accelerés la reparació. En aquest sentit, les visites pastorals conservades, que reapareixen a partir del 1421, no n'objecten res, de l'empedrat. D'altra banda, la tomba més antiga que trobem en el paviment actual, restaurat l'any 1944 combinant rajoles amb les antigues lloses, pertany al citat llinatge Gallet,³⁶ i més concretament estaria relacionada amb en Francesc Gallet, rector de l'església a inicis del segle xv.³⁷ En conseqüència, hem de pensar que el nivell de circulació actual es remuntaria, com a màxim, a la primera meitat d'aquest segle. Les restes d'un terra enllosat anterior a l'actual, parcialment espoliat per recuperar-ne les peces, ha estat detectat a més de 50 cm per sota d'aquest a la zona de la porta que

34. ADG, U-101, f. 2v. Regest: "Als clergues de Sant Miquel de Fluvià. Atès que Francesc Savarrés retarda de satisfer els aniversaris part del cost del retaule de Sant Miquel, li intimin monitòria, 8 de gener de 1401.

35. Va ser Lluís G. Constans qui va anunciar que aquest va ser contractat amb Lluís Borrassà l'any 1407 i entregat, segons l'època conservada amb el contracte, un any després. Lluís GONÇAGA CONSTANS, "Otro retablo de Lluís Borrassà", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, núm. 24, Girona, 1978, p. 221-225.

36. Jordi MOTA MONTSERRAT, "L'heràldica del monestir de Sant Miquel de Fluvià", *Lambard. Estudis d'art medieval*, núm. 27, 2016-2018 (2019), p. 194.

37. Sent posterior a la destrucció de l'església, la tomba no pot pertànyer al jutge episcopal Simó Gallet, i l'altre únic membre del llinatge amb forts vincles amb l'església és Francesc Gallet, notari i rector. Un altre membre destacat va ser Simó Gallet, notari reial de Joan II, però aquest va ser enterrat al cementiri dels framenors de Girona. Testament de Simó Gallet. Arxiu Històric de Girona, Girona-04, vol. 214, f. 35v-36r. I tampoc pot ser del segle xvi, ja que aleshores el llinatge desapareix dels arxius de Sant Miquel de Fluvià, amb la venda del casalot familiar. Jordi MOTA MONTSERRAT, *Op. Cit.*, p. 192.

comunica l'església amb el claustre.³⁸ Aquest paviment anterior ha de ser extensiu a la resta del temple i ha d'estar relacionat amb el documentat durant la restauració de 1942-1945. A la memòria provisional que Borrell redacta el 22 de juny de 1944, l'arquitecte manifesta que la porta que comunica amb el campanar evidencia que el nivell de l'església és molt més alt que el primitiu, la qual cosa queda corroborada, afegeix, pel fet d'haver trobat, a la nau central, vestigis d'un altre paviment sota l'actual.³⁹ Aquests vestigis serien, al nostre entendre, restes de l'enllosat malmès al segle XIV. I el nou paviment, en el nivell de circulació present, hauria estat obrat no massa després de 1390 a una cota mig metre per sobre de l'anterior, amortitzant la potència amb terres i runa.

A diferència de l'església, el claustre i la resta de dependències mai es van recuperar del tot de les destruccions del segle XIV. Les intervencions arqueològiques han donat a conèixer que l'excavació del primer fossat va devastar les estructures de l'abadia en tota la seva llargada d'est a oest, desmantellant mig pati, inclosos el pou i la cisterna, columnes i capitells, i seccionant radicalment la nau on hi hauria la sala capitular i el dormitori, així com també la galeria oest.⁴⁰ Una destrucció a la qual se sumarien més endavant les pèrdues i els danys causats pels conflictes bèl·lics,⁴¹ que malmetrien l'espai per sempre més. Nombrosos elements arquitectònics del claustre medieval han estat localitzats en estrats que datarien de finals del segle XIV i inicis del XV.

38. En el tram vist, tanmateix, les restes del paviment i de la seva preparació estaven directament cobertes per un estrat de mitjan segle XX, possiblement aportat en paral·lel a les obres de restauració del temple. Això, per tant, ens indica que en aquest punt la cota de circulació de l'església mai va ser recrescuda i que, a més, s'hi va circular fins fa poques dècades. L'explicació a aquest fet l'hem de buscar, ni més ni menys, en la necessitat de seguir usant la porta que comunicava el temple amb l'antiga galeria nord, on en cas d'haver estat elevat el nivell de circulació per igualar-lo al de l'interior de l'església, a més de quedar ridículament reduïda l'alçada del pas a poc més de 150 cm, hauria requerit la construcció d'una nova escala exterior per salvar el desnivell vers el sud. Cal pensar, doncs, que quan va ser sobrellgat el nivell de circulació del temple després de la destrucció del 1390, el nou paviment no es va fer arribar fins a la porta, sinó que va aturar-se poc abans. Allà, uns petits graons devien conduir fins als peus de l'obertura, a la qual se li va respectar la cota del marxapeu original.

39. ABJ, I-003, Sant Miquel de Fluvià, *Memoria del proyecto de restauración de la iglesia parroquial de San Miquel de Fluvià*.

40. Els estrats arqueològics que s'excavaren sobre el nivell de circulació del claustre i la sala capitular se situen en un segle XV ple. Es tracta de conjunts ceràmics típics del segle XV inicial, que compten amb ceràmica en verd i manganès, importacions valencianes en blau, però que també, ja incorporen ceràmica de reflex metàl·lic. Andrea FERRER; Joaquim TREMOLEDA, "El monestir de Sant Miquel de Fluvià i l'estructura del complex abacial", *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 43, 2012, p. 147-166; Andrea FERRER, "Intervenció arqueològica al monestir de Sant Miquel de Fluvià (Alt Empordà), Campanyes de 2010 i 2011", *XI Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Girona, 2012, p. 449-455; Andrea FERRER, "Intervenció arqueològica al monestir de Sant Miquel de Fluvià (Alt Empordà)", *XII Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Besalú, 2014, p. 441-444; Andrea FERRER, "Intervenció arqueològica..." (2016), p. 427-433.

41. Per exemple, a la zona sud van cedir alguns murs que van malmetre el paviment del refectori i de la sala capitular.

A partir d'aleshores els monjos devien instal·lar-se al Palau de l'Abat o en altres indrets. És possible també que en un primer moment s'adeqüessin les dependències que encara eren dempeus a la banda meridional perquè poguessin estar-s'hi uns pocs monjos. Restes analitzades a la zona del refetor indiquen que en aquest espai s'hi van dur a terme algunes reformes ben entrat el segle xv: la bancada que flanquejava l'estança a nord i a sud, pensada perquè s'hi asseguessin els monjos, va ser rebaixada per fer guanyar amplada a l'habitable i aquest, d'uns 12 metres de llargada, va ser seccionat amb un mur de manera transversal per dividir-lo en dues cambres diferenciades; a l'estança que quedà definida a l'oest, les lloses del paviment van ser espoliades i el nivell de circulació original rebaixat. No sabem si també va ser en aquest moment quan es va bastir l'arc diafragmàtic l'arrencada del qual encara s'insinua a banda i banda de la sala i que sembla correspondre a una reforma. Una taca de combustió situada contra la paret est indica que s'hi va instal·lar una petita llar de foc, no sabem si per cuinar o simplement per escalfar-se. A la sala ubicada a llevant, per la seva banda, es va obrar una estructura en quart de cercle de funcionalitat incerta,⁴² recolzada contra la cantonada sud-oest (fig. 2).

La documentació conservada complementa, en aquest cas, les troballes. El bisbe Bertran, durant la visita pastoral de 1421, ordenava reparacions en aquell mateix sector del monestir. Inspeccionant l'abadia, atestava que tenia múltiples perills de ruïna, i ordenava que abans de dos anys hi fossin reparats l'arc d'ingrés, al celler, i el pòrtic que estava en l'ascens (escales?) cap a la cuina: "*Deinde visitavit domum dicte abbacie quam reperit in multis minans ruinam. Ideo ordinavit quod arcus qui est in ingresum domum, in cellarium ac porticus qui est in ascensu ad coquina reparatur ut duos annum sub pena xxv libre*".⁴³ L'observació topogràfica "*in cellarium*" ens permet situar, de passada, el celler del monestir ben proper a la porta d'entrada principal d'aquest i, per tant, a la seva ala oest, com era habitual en la disposició monàstica dels espais. Pel que fa al pòrtic esmentat, creiem que hauria de tractar-se de la galeria sud del claustre i de les estances associades, les úniques no afectades per l'obertura del fossat i on s'han documentat arqueològicament testimonis de la seva ocupació domèstica durant bona part del segle xv. Resulta estrany, per aquest motiu, que durant una visita pastoral de 1440 fos atestat que al monestir no hi havia abat, ni monjos, ni cambres perquè es trobava totalment destruït: "*Dictum monasterium totalitem destructum*".⁴⁴

42. Joan FRIGOLA; Andrea FERRER; Jordi POU, "Intervenció arqueològica a les estances meridionals del claustre de Sant Miquel de Fluvià (Alt Empordà)", *XIV Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Caldes de Malavella, 2018, p. 563.

43. ADG, P.16, f. 374v. Agraïm a la Dra. Francesca Español el seu ajut en la transcripció d'aquest fragment.

44. ADG, P-22, f. 29v.

Certament, les excavacions han donat testimoni de l'estat ruïnós en què es trobava el monestir, però no han certificat aquest nivell de destrucció. És especialment rellevant l'incendi documentat a la zona del refetor, que va posar fi definitivament a la vida útil de les estances sud (fig. 2), reformades, com hem vist, un temps abans. En aquest àmbit, s'hi va identificar un gran enderroc, amb presència de nombroses teules caigudes de la coberta i altres peces constructives significatives. L'abundància de carbons i zones cremades evidenciava la violència de l'incendi, fet que va quedar refermat per la troballa d'un interessant conjunt de material arqueològic clarament fruit d'un abandonament precipitat, accidental. Podem destacar dos llums d'oli o gresols de ferro, diverses peces metàl·liques i ceràmica típica del quatre-cents. Cronològicament, resulta difícil ubicar amb precisió el conjunt, més enllà d'enquadrar-lo en un segle xv ple. El lot, tot i ser molt més humil quantitativament i qualitativa, presenta algunes similituds amb els materials recuperats en els nivells d'abandó del proper poblat de Santa Creu de Rodes, que en aquest cas se situen ja a la segona meitat del segle xv.⁴⁵ També de la segona meitat o finals del XV és la vaixel·la valenciana trobada a la Pia Almoïna de Girona, en un altre dels paral·lels fiabls dels quals disposem al territori.⁴⁶

Però és sobretot la troballa d'armament associat al moment de destrucció que semblaria apuntar cap a una datació més avançada, que potser caldria relacionar amb la incursió francesa de 1477 o amb la posterior ocupació militar del monestir. Es tracta novament de poques peces, però molt significatives: una daga sencera amb pom de passador,⁴⁷ un fragment de fulla d'arma blanca –de daga o espasa– i la punta d'una pica. També caldria incloure en aquesta relació, malgrat trobar-se fora de context, barrejada dins un estrat més tardà, una punta de projectil de ballesta de secció quadrada, òptima per a perforar les cotes de malla (fig. 5).⁴⁸ El regust militar de l'abandonament resulta evident i ens obliga a observar la possibilitat que les estances meridionals continuessin dempeus més enllà del 1440 i almenys fins a l'inici del darrer quart del segle xv, proposta versemblant tant per la cronologia dels materials arqueològics recuperats com pels fets d'armes que hom documenta al monestir en aquells moments.

45. Montserrat MATARÓ; Imma OLLICH; Anna Maria PUIG, "L'abandonament del poblat de Santa Creu de Rodes: el context arqueològic i documental", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, LII, 2011, p. 331-333.

46. Narcís SOLER, *Ceràmica valenciana del segle xv trobada a la Pia Almoïna de Girona*, Girona, 1981, p. 5.

47. Es té constància d'exemplars similars trobats al castell de Llinars del Vallés (Luis MONREAL; Jaume BARRACHINA, *El Castell de Llinars del Vallés. Un casal noble a la Catalunya del segle xv*, Barcelona, 1983, p. 283-285) i al castell de Rocabrúna (Bibiana AGUSTÍ et al., *Cavallers i ferrers al castell de Rocabrúna*, Girona, 2017, p. 32-33).

48. Agraïm a l'arqueòleg Jordi Pou la seva opinió a l'hora d'identificar les peces d'armament.

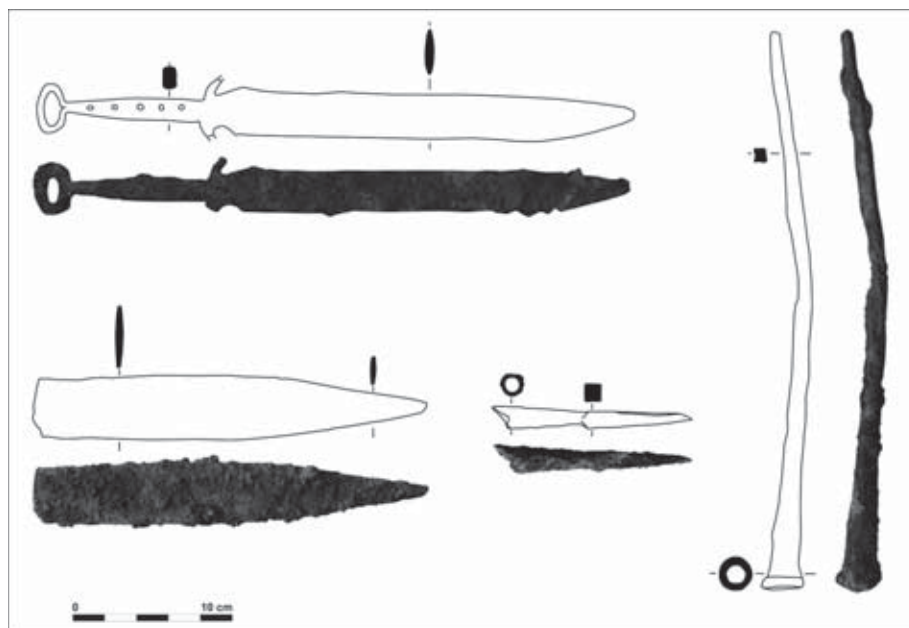

Figura 5. Armament trobat a les estances meridionals del claustre.

LA FORTIFICACIÓ DEL SEGLE XV

Actualment, i mercès a les excavacions a la zona del claustre, les aportacions de Buscató i altres indicis, alguns ja exposats, podem assegurar que durant el context bèl·lic posterior a la Guerra Civil catalana, en concret després del saqueig del 1477, el complex va ser novament reaprofitat com a fortalesa defensiva. L'objectiu: evitar que les punyents incursions franceses progressessin cap al sud.⁴⁹ És molt probable que fos aleshores, i sota les directrius d'Alfonso Poblet, que l'any 1478 era el capità de la torre i la fortalesa del monestir,⁵⁰ quan els murs del campanar van ser sobrealçats per tenir un abast de tir més gran i per incloure-hi –a les parts superiors dels costats nord, est i oest– espitlleres, maticans i corseres. Abans de fer-ho, el coronament original del campanar havia estat desmantellat o destruït; encara es conserva, a l'interior del tercer pis, l'arc de mig punt que sostindria la coberta primitiva. El realçament de la torre va ser bastit amb carreus de pedra sorrenca de color ocre idèntics en forma i mesures als que constituïen els murs del monestir. És més que probable que, lluny de posar-se a desbastar i polir centenars de carreus

49. Lluís BUSCATÓ, *Op. Cit.*, p. 16.

50. ADG, Visites pastorals, P-27, f. 8r.

nous, els soldats empressin els que es trobaven amuntegats ben a la vora d'allà, a la zona de les dependències monacals, parcialment destruïdes –potser a excepció de les estances sud–, com hem vist, des de feia més de vint anys. Després d'aquesta reforma, la terrassa de la torre va quedar per sobre del nivell de circulació actual, just a l'alçada dels elements defensius, i era sostinguda per una volta apuntada que va ser desmuntada l'any 1927, atès que aquest afegit estava fent que el campanar s'obris cap a les bandes perillosament, esquerdant-se i amenaçant de caiguda.⁵¹ De la volta en qüestió n'han quedat les marques en els paraments interns nord i sud. A la banda meridional del campanar, donada a la teulada de l'església, no s'hi van instal·lar elements defensius, sinó quatre pilars gruixuts destinats a sostenir tres poderoses campanes. Entre les seves funcions, la d'alertar del perill de saquejadors tant als santmiquelencs com als vilatans dels pobles propers de la plana. Com ja hem explicat, sembla que seria en sobreçar el campanar que s'hauria encaixat també un matacà a la façana. Aquest protegia la porta principal, que devia ser igualment fortificada o adaptada per a la defensa, motiu pel qual s'hauria decidit refer-la sencera a principis del segle XVI.

Amb tot, cal precisar que aquestes obres de fortificació difícilment haurien tingut lloc durant la Guerra Civil catalana (1462-1472), atès que no ens consta que el monestir hi tingués cap paper rellevant.⁵² De fet, l'any 1468 l'església no devia ser prou segura, ja que els habitants de Sant Miquel de Fluvià, per ordre del lloctinent Joan de Lorena, que temia un atac de la reina Joana, s'havien hagut de refugiar, juntament amb els d'altres poblacions properes, a Castelló d'Empúries.⁵³

Les excavacions dutes a terme als exteriors de l'església des de l'any 2003 han demostrat que els entorns del complex van ser novament adequats defensivament en el darrer quart del segle XV. Carme Montalbán i Maribel Fuertes, que van posar al descobert el fossat per primera vegada, en concret a les bandes oest i nord, van proposar que el fossat defensiu devia situar-se entre la fi del segle XV o principis del segle XVI.⁵⁴ Tanmateix, tal com ja hem fet esment, les posteriors campanyes a la banda sud van permetre concloure que el fossat havia estat excavat a finals del segle XIV i reutilitzat a finals del XV. Actualment, i la vista de totes les evidències, sembla atestat que el fossat va ser bastit en tota la seva llargada a finals del segle XIV, durant la Guerra dels armanyaguesos, i modificat a les bandes oest i nord en el darrer quart del segle XV, i més concretament entre 1477 i 1478. Segurament va ser en aquest moment de por a les ràtzies franceses i millora general de la

51. Arxiu de la Diputació de Girona. UINS 1472 UDOC13. Consolidació del Campanar de Sant Miquel de Fluvià. Informe de Joan Subias Galter, 23 de gener de 1927. *Memòria i plànols d'Emili Blanch, 14 de febrer de 1927.*

52. Lluís BUSCATÓ, *Op. Cit.*, p. 13-16.

53. Va ser precisament Lluís Buscató que ens va posar en avís d'aquesta notícia, que apareix recollida a la tesi: Imma MUXELLA PRAT, "La terra en guerra. L'acció de les institucions durant el regnat de Renat d'Anjou (1466-1472)", Barcelona, 2013, p. 461.

54. Carme MONTALBÁN; Maribel FUERTES, *Op. Cit.*, p. 521.

fortificació, quan l'escarpa del fossat, a les bandes oest i nord de l'església, va ser revestida amb un aplacat de pedra i morter, el qual en alguns punts va assolir els 3,5 metres d'alçada.⁵⁵ El fet que l'aplacat de pedra de l'escarpa del mur oriental del fossat es recolzi per ambdues bandes al mur que es va construir per a delimitar perpendicularment els límits originals del recinte monacal per la banda oest, corrobora que l'aplacat sigui fruit d'una reforma posterior. Desconeixem si l'obra defensiva del segle XIV presentava també a la banda de tramuntana les dues inflexions ben marcades a l'escarpa del fossat que permeten resseguir la fisonomia de la planta de l'església. Els angles d'aquestes dues inflexions es troben reforçats amb blocs de pedra sorrenca que donen solidesa i consistència a l'estructura en els seus punts més febles. Cal pensar que després de pràcticament un segle sense manteniment, les parets de l'estructura, originalment tallada al subsol, devien trobar-se desgastades i oferien poques garanties defensives. Creiem probable que aquesta reforma motivés la datació tardana de Montalbán i Fuertes, establida a partir dels materials associats als estrats de la base del mur, induint-les a pensar que el fossat havia estat excavat en aquesta segona fase. A la banda sud, en canvi, el fossat es trobava en aquests moments de finals del segle XV tan amortitzat que devia resultar massa difícil tractar de recuperar la seva cota inicial. Per contrarestar la poca profunditat, es va optar per bastir un nou mur en paral·lel a la cara exterior del retall, que actuava clarament com una barrera i que, al mateix temps, feia de mur de contenció. Podria ser també que fos en el marc d'aquestes obres quan es va alçar un mur al damunt de l'antic podi nord del claustre limítrof amb la cara interna del fossat, les restes del qual es van trobar enderrocades a l'interior del vall,⁵⁶ a fi de donar-li més entitat i de dificultar una possible entrada enemiga. No sabem del cert si aquesta construcció és d'aquest moment o pertany a la fase anterior, però aquest mur, que podria haver format una cambra defensiva adjacent a l'església, juntament amb una possible escala de cargol documentada just davant la porta que comunica l'església amb el claustre i que assenyalaria cap a un punt indeterminat del primer pis del transsepte,⁵⁷ són elements que es relacionen sens dubte amb la defensa del monestir. La solució escollida, doncs, va ser la més pragmàtica; enlloc d'enretirar les terres acumulades al vall, tasca lenta i feixuga, van ser reforçats els límits amb noves construccions. Eren mesures poc sofisticades, efectivament, però de totes maneres al sud del complex no era necessària una defensa massa costosa; l'atac a l'església per aquest flanc devia quedar prou impossibilitat per les estructures enrunades del monestir, aleshores totalment o parcialment –si allarguem la vida útil de les estances sud fins aquest moment– abandonat.

55. *Ibidem*, p. 519.

56. Andrea Ferrer, "Intervenció arqueològica..." (2012), p. 454.

57. Aquesta estructura, actualment desmuntada, presentava els graons irregulars. Carme Montalbán, *Monestir de Sant Miquel de Fluvià, informe de la campanya de l'octubre del 2008*, desembre 2008, p. 15.

Pel que fa a la fortificació del mur de la banda meridional de l'església, desconeixem del tot com era en època medieval, ja que com ja hem explicat d'aquest costat els merlets semblen de tipologia moderna. Ben a prop d'ells, el braç sud del transepte és l'única zona de l'església que no ha conservat cap mena de fortificació. Una fotografia d'inicis del segle xx ens deixa entreveure que en el seu costat est, integrada en un mur sobrealçat i justament al centre del tram, hi tenia una finestra,⁵⁸ de la qual queda encara físicament un dels perfils, que mostra la junta on s'ajustava la fulla; havia estat, per tant, una cambra closa, coronada segurament per una línia de merlets. Això explicaria el mur en talús que apareix a la mateixa fotografia que, formant part de l'escarpa del fossat i a manera de contrafort, es recolzava sobre l'extrem sud del creuer, reforçant-lo.⁵⁹ A més d'evitar que els murs del braç sud cedissin per la manca de contenció arran de l'obertura del fossat, el mur en talús hauria ajudat a suportar les càrregues extres d'aquest cos alçat.

Durant els llargs anys de revoltes remences, guerra civil i subsegüents enfrontaments, l'església va ser espoliada de tots els seus béns, però no va patir destrosses estructurals. Ho testimonia l'acta de la visita pastoral que va tenir lloc el 10 de juliol de 1478, encapçalada pel bisbe Margarit, durant la qual es van fer constar les calamitats que havia sofert el monestir i les mancances que patia.⁶⁰ El bisbe, en arribar-hi, va trobar el monestir i el claustre col·lapsats, l'església sense llibres ni ornaments, i cap monjo ni vicari a l'abadia. En ser preguntats els parroquians per la desastrosa situació, aquests van relatar que tot el mal i les pèrdues que havia sofert al monestir i la seva església eren culpa de l'oportunisme, la negligència i la incúria del bisbe d'*Augurien*,⁶¹ així com dels seus predecessors, que havien estat nomenats abats comendataris del monestir i l'havien utilitzat de manera molt diferent a aquells antics abats diligents que sí que atenien l'ofici diví, sent tan grans les pèrdues i el malbaratament que tot hi havia anat quedant

58. Biblioteca de Catalunya. Fons Salvany, SaP-416-08. *Absis central i creuer de l'església de Sant Miquel de Fluvià, 1917*.

59. *Ídem*.

60. ADG, Visites pastorals, P-27, f. 7v.

61. Buscató recorda que el bisbe Gonzalo, "teòricament" bisbe d'Angueren, havia obtingut del papa la comenda de l'abadia l'any 1472 (ADG, G-68, f. 204v-205). L'historiador creu que l'única ciutat que sembla concordar amb aquest nom és Angeren, a l'Holanda actual, i que podria tractar-se d'un error de transcripció. Lluís BUSCATÓ, *Op. Cit.*, p. 17. Nosaltres, a l'acta que tractem, hi llegim, per partida doble, "*Episcopus Augurien*". Tanmateix, ha de referir-se al bisbe Gonzalo citat per Buscató, ja que segons Villanueva "*Fr. Gundisalvus (...) episcopus d'Augurien, regni Angliae*", va consagrar l'església del convent dels predicadors de Manresa l'any 1438. Jaime VILLANUEVA, *Viaje literario a las iglesias de España*, València, volum 7, 1821, p. 188. D'una altra banda, al *Bullarium Ordinis FF. Praedicatorum* apareix un "*Gundisalvus de Curiola, Episcopus Augurien*", del bisbat d'Augurien o Angurien. Thomas RIPOLL; Antonio BREMOND, *Bullarium Ordinis FF. Praedicatorum*, Roma, 1731, p. 218. Amb tot, i a manca de més informacions, militem amb Buscató en relacionar *Augurien*, o *Angurien*, amb l'actual ciutat d'Angeren. No podem obviar, però, que resulta desconcertant l'especificació "*regni Angliae*". Possiblement sigui fruit d'una confusió topogràfica de l'escrivà.

anul·lat. Procedint a la inspecció de l'església, es va fer constar que el temple estava espoliat de tots els ornaments, així com dels llibres, induments, vasos sagrats i altres coses necessàries per a la celebració del culte. Dels altars, a l'acta, només se n'esmenta el major; cal pensar que els altres estaven espoliats i inactius. El santíssim era protegit, a la part posterior d'aquell, en un píxide de fusta *tolerable*.

Del valuós document en podem extraure, en acabat, diverses conclusions. En primer lloc, que el claustre i el monestir es trobaven definitivament enrunats i que l'església havia sigut objecte de l'espoli i de l'abandó continuat, fins al punt d'haver quedat totalment exhaurida. En segon lloc, l'acta ens confirma, no només que l'església i el campanar estaven de nou adequadament fortificats, sinó també que una guarnició de soldats, capitanejada per Alfonso Poblet, amb el qual s'havia arribat a alguns acords econòmics, hi romania instal·lada de manera estable. Fet que indica que en aquells moments, i durant un temps indeterminat, el monument va compaginar, amb certa normalitat, la doble funció de fortalesa defensiva i església parroquial. Per últim, podem assegurar, per omissió d'esmenes al respecte, que el temple no havia patit afectacions estructurals greus, com ara podria ser la caiguda de la volta. Si les hagués sofert, aquestes haurien estat, amb tota seguretat, reportades a l'acta, de la mateixa manera que sí que es van fer constar altres indisposicions i greuges, com ara la negligència dels abats comendataris o, en l'aspecte arquitectònic, l'estat ruïnós del claustre i del monestir. Això consolidaria, per tant, el que hem exposat sobre la coberta de l'església, és a dir, que la volta apuntada que encara és visible avui dia pertany a la restauració general del temple motivada per l'atac armanyaguès.

CONCLUSIONS

Amb tot, podem passar ara a resumir la nostra proposta sobre les diverses fases de la fortificació, que es fonamenta en el sistema següent de relacions i dependències: la caiguda de la volta i de la façana de l'església ha d'estar relacionada amb la destrucció documentada del 1390, de la mateixa manera que l'excavació del fossat en aquells moments devia suposar la fortificació dels murs perimetrals. Alhora, l'alçament dels murs fortificats i la formació de les golfes han de ser per força anteriors a la refeta de la volta central i del seu mur esquerre, cosa que explicaria que no s'hi refessin les finestres primitives. O dit d'una altra manera, si l'església hagués estat escalada, les finestres s'haurien tornat a obrir. Paral·lelament, l'alçament dels murs ha de ser anterior també a la reeixida de la façana, ja que en aixecar-la de nou va ser necessari igualar-la en alçada a la resta, rematant-la recta. A més, el matacà que hi ha sobre aquesta ha de ser, per força, posterior a la fortificació i subsegüent reconstrucció del frontis. Segurament, del mateix moment que la fortificació del campanar, on veiem idèntics elements. Prenent com a referència els dos moments que l'església va ser utilitzada com fortalesa defensiva durant el període medieval, és a dir, com hem vist, el 1389-1390 i el 1477-1478,

els diferents elements se situen per si mateixos, amb més o menys precisió, sobre la línia de temps.

En definitiva, hem de concloure que les fortificacions conservades al cantó nord i a la capçalera de l'església van ser fornides entre el 1389 i el 1390, amb l'especificitat de la del nord, de tàpia, que no podem descartar que fos refeta entre el 1390 i, com a màxim, el 1408. L'obertura del fossat al voltant de l'església va destruir el sector nord de les dependències monacals i del claustre en tota la seva llargada est-oest, sent situada alhora una primera línia defensiva en els murs perimetrals del complex. Durant l'atac armanyaguès, la façana i la volta de l'església van col·lapsar, va ser obert un esvoranc al mur sud del monestir, afectant les cambres contigües, i l'hospital, i molt probablement també el palau, van ser destruïts. Posteriorment, es van operar refetes rudimentàries a les dependències meridionals afectades i va ser aixecada de nou la façana de l'església. Més endavant, entre 1421 i 1440, s'hi va bastir la volta apuntada. Les darreres dependències monàstiques, a la zona del refetor, sembla que s'haurien mantingut dempeus fins al darrer quart del segle xv, quan s'haurien esfondrat a causa d'un incendi. La fortificació del campanar i el matacà de la façana de l'església haurien estat obrats en el mateix moment en què el fossat va ser reforçat a les seves bandes oest i nord. De manera més probable, entre el 1477 i el 1478.